

РЕАЛЬНІСТЬ/ІРРЕАЛЬНІСТЬ У
ПСИХОЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ ВИМІРІ

У статті запропоновано уточнення понять реальність та ірреальність, основними маркерами яких є актуалізація або неактуалізація пропозиції. З позицій сучасної прагмалінгвістики розглянуто засади розмежування модальності та ірреальності. З урахуванням потенційності чи нереальності реалізації пропозиції ірреальність постає як позитивна або негативна.

Ключові слова: пропозиція, модальність, ірреальність, референція, семантика.

В статье предложено уточнение понятий реальность и ирреальность, основными маркерами которых являются актуализация или неактуализация пропозиции. С позиций современной прагмалингвистики рассматриваются принципы разграничения модальности и ирреальности. С учетом потенциальности или нереальности реализации пропозиции ирреальность рассматривается как положительная или отрицательная.

Ключевые слова: пропозиция, модальность, ирреальность, референция, семантика.

The clarification of notions reality and irrealty is offered in the article, basic marker of which is actualization or nonactualization of the proposition. The principles for differentiating modality and irrealty are examined on the basis of modern pragmlinguistics. Taking into account potentiality or impracticability of proposition realization irrealty is shown as positive or negative.

Keywords: modality, irrealty, proposition, reference, semantics.

Мова як засіб відтворення свідомості відображає складний процес пізнання людиною реальності. Традиційно розрізняють об'єктивну реальність – матерію в усій сукупності конкретних форм її існування й суб'єктивну – явища свідомості [14]. У трактуванні Н. Решера реальність постає як сукупність фактів, які за своєю природою є невичерпними [24, 15]. На підтвердження вчений наводить приклад із каменем. Спочатку ми аналізуємо камінь з точки зору його форми, якості поверхні та хімічних властивостей. Потім досліджуємо його генезис та історію. Пізніше розглядаємо функціональні аспекти, тобто можливості його застосування каменярем, архітектором тощо. Отож немає теоретичних обмежень для аналізу каменю. Таким чином, можливі факти про фізичний предмет подаються як невичерпні. Реальність настільки складна, що наші думки не можуть її наздогнати [24, 26].

Розглядаючи висловлення *Відтак він несподівано забувся, замріявся, уявив себе гайдамакою, почув урочисті дзвони, побачив гайдамаків у киреях...* (Ю. Мушкетик), відзначаємо ментальну

діяльність суб'єкта та її результат – створення певного образу гайдамаки, а також співвіднесення з ним суб'єкта. Цю конструкцію передає модель: *А мріє (уявляє) X (X=A) як Y*, у якій об'єктом уяви (у цьому випадку сам суб'єкт) може бути будь-що або будь-хто, оскільки простір мрій безмежний.

Пропозиція висловлень із предикатами уяви передає проспективні ситуації, семантика яких залежить від модусного предиката. Наприклад, диктум речень із предикатами *замріяватися, зафантазовуватися* містить інформацію про настільки сильну ментальну діяльність суб'єкта, можливо, забуття, що він утрачає зв'язок з навколишнім світом, поринає в ірреальність: *Грицько так замріявся, що й забув, де він є* (А. Головка); *Ех, не зважайте, дорогі читачі, це я так, замріявся, зафантазувався про наше, про чоловіче...* (Газ. «Час і події», 14.01.2014). Приклад *Микола виліз на сани і розмріявся про те, як він виросте і буде їздити, куди захоче* (В. Гжицький) передає не тільки ментальний процес, що допомагає відобразити ірреальність, а й указує на

його інтенсивність. Предикат *вимріювати* в реченні *Я не годна бути для вас такою, якою вимріяла собі ваша душа* (О. Кобилянська) позначає завершений процес, результатом якого постає уявлення й навіть бажання, прагнення суб'єкта (душа), які не можуть актуалізуватися в реальному світі.

Досліджуючи концепти *мрії* та *надії*, В.І. Кононенко відзначає достатньо примхливу й мінливу різницю між цими двома семантичними категоріями – принаймні на поетичному, текстовому рівні [7, 69]. Поєднуючись в одну цілісність – *мрія-надія* або встаючи в один синтагматичний ряд – *мрія, надія*, такі комплекси концентрують у собі ідеї передбачення й здійснення, задуму й шляху, передумови й утілення; меланхолію й безнадію заступає *віра*:

*Вона [весна] мені співала про любов,
Про молодощі, радощі, надії,
Вона мені переспівала знов
Те, що давно мені співали мрії*

(Леся Українка).

Мрії передують *надії* – надії на любов, молодість, радість, створюється ланцюжок послідовностей: *мрія* каузує не маячіння, якусь нову замріяність, безнадію, а щось живе, нестримне.

Очевидно, що поняття *мрія* як вихідне з ряду *мрія-надія* через свою невизначеність, неокресленість контурів, референтну розпливчастість не лише в текстових реалізаціях, а й у психофізіологічній природі являє достатньо широке поле можливих семантичних інтерпретацій. У дискурсі Лесі Українки при внутрішній орієнтації на *мрію*, що є нехай недостатньо чітким, але здійснюваним задумом, переважають *мрії* мінливі, нереальні, такі, що засвідчують скоріше почуття, аніж конкретне прагнення досягнути певної мети [7, 69–70]. Отже, орієнтація на майбутнє визначає нефактивну презумпцію дієслів, а відповідно й іменників *уява, мрія, надія*.

Зважаючи на багатозначність терміна “реальність”, його розглядають в антиномічних парах: реальне – ідеальне,

реальне – минуле, реальне – номінальне [4]. У “Словнику української мови” реальний трактується як такий, що існує в об'єктивній дійсності; дійсний; протилежно уявний [15, 467]. З метою уточнення поняття звернімося до опозиції реальність – ілюзія. Реальністю є те, що існує насправді, а не витвір уяви. Від категорій “буття”, “сущє” і “дійсність” реальність відрізняється своєю гносеологічною функцією як категорія, за допомогою якої об'єкт, що задається істинним знанням, відрізняють від об'єкта, що задається хибним знанням. Пропозиція “Цей об'єкт реальний” еквівалентна пропозиції “Опис цього об'єкта істинний” [4]. У СУМі ілюзія трактується як: 1) оманливе, хибне сприймання дійсності: хибне уявлення про щонебудь; 2) програмний номер ілюзіоніста (у 1 значенні) [16, 17], тобто ілюзія постає однією з форм прояву ірреальності. Усвідомлюючи нереальність ситуації, безнадійність щось змінити, суб'єкт висловлення *Ти не любила... Час останній... Який же біль, який же біль!.. Та за ілюзію кохання навіки вдячний я тобі* (В. Сосюра) сприймає світ таким, яким він є, а не у формі бажаного.

Релевантність опозиції реальність та ірреальність усебічно обговорюється в сучасних лінгвістичних колах. Саме відсутність показників ірреальності на граматичному рівні в деяких мовах перешкоджає утвердженню ірреальності як окремої семантичної категорії. *Itrealis* як складник граматичної категорії “статус реальності” характеризується в термінах актуалізації/неактуалізації стану справ. Пропозиція *realis* передбачає, що стан справ актуалізований і є певним фактом реальності, тоді як пропозиція *itrealis* засвідчує, що стан справ належить до сфери реального чи гіпотетичного й констатує потенційність чи можливість події, однак це невидимий факт реальності [19, 58]. Надалі слідом за У. Мікуціонісом послуговуватимемося поняттями стан справ і пропозиція як си-

нонімічними [23, 7]. На думку Дж. Байбі, “відсутність у реальності” занадто абстрактне поняття й тому нешироко використовується. Ураховуючи нечіткість у визначенні статусу реальності, дослідник звертається до ірреальності як до виразника модального ставлення [18, 267]. І хоча паралельне трактування понять ірреальності та модальності непоодинокі в науковій літературі [21, 10], однак деякі суттєві відмінності між цими поняттями є.

У широкому розумінні модальність постає як концептуальна сфера, яка актуалізована відповідно до модальності, зорієнтованої на агенса, мовця, епістемічної чи субординативної модальності. Ф. Палмер подає модальність як граматикуалізацію суб’єктивного ставлення мовця до повідомлення [21, 16], тобто виключає агентивну модальність. Так, згідно з визначенням, модальність зводиться до епістемічної й зорієнтованої на мовця, що дає можливість розглядати її та ірреальність як одне й те саме поняття. Суб’єктивна чи перформативна, або ж дейктична, модальність, на відміну від ірреальності, експліцитно виражає присутність мовця. Ірреальність не є суб’єктивним поняттям, що, на думку П. Піетрандреа, є вагомою причиною для її виокремлення від модальності [22, 186].

У трактуванні Х. Наррог, модальність – це лінгвістична категорія, яка стосується статусу фактивності пропозиції, що значно уподібнює її до ірреальності [20, 170]. Тобто такі відомі маркери ірреалісу в англійській мові, як умовні (2nd and 3rd conditionals), питальні, заперечні речення, висловлення-репрезентанти звичок (I used to smoke (but I don’t do this any more)), розглядаються як модальні категорії. Ірреальність вважається маркером неактуалізованих пропозицій, однак це загальне поняття охоплює різні концептуальні складники неактуалізації, такі як нефактивність, невиключення фактивності, нереференційність [22, 186].

Факт як підтвердження істинності пропозиції традиційно співвідносять із процесом референції – центральною процедурою доказу істинності висловлення, у якому актуалізовані імена або їх еквіваленти зіставляються з об’єктами дійсності (референтами, денотатами) [8, 3789]. З позицій логіки характеристики об’єктів, які вступають у референтні відношення з іменем (зі знаком), повинні бути точними й однозначними [12, 57]. Однак референція як різновид інтелектуальної діяльності може подолати закони математичної логіки, а тому існує ймовірність точної чи приблизної характеристики будь-якого об’єкта реальності чи суб’єкта думки, особи [13, 179].

Саме твердження про точність/неточність референції у відображенні світу в мовній свідомості дало змогу виявити ознаки висловлень, які ґрунтуються на неправдивих/хибних судженнях і є вигадкою, як-от: *Мій Богун не вписується у вигадки про козака-гультая* (Газ. «Урядовий кур’єр», 14.01.2014); *Правда, Нарішкін щодня привозив цікаві вісті, більшість яких сам же він і вигадував, аби лише заспокоїти й розважити царствующих осіб та жіноцтво* (П. Кочура).

Мова як спосіб закріплення відображеної діяльності свідомості у своїй структурі й системі виражає складний досвід пізнання людиною реальності. І оскільки ця реальність складна й багатогранна, а ще постійно змінюється в часі, то суб’єкт пізнання “не всезначуваний”, він не завжди може давати істинні свідчення, що зумовлено неповнотою його знань про дійсність. Як зазначає Н.Д. Арутюнова, “сприйняття світу, що змінюється, перетворює його у видимість/позірність” [1, 73].

На думку В.З. Дем’янкова, інформаційний запас людини відображає не тільки “істинне знання”, а й помилки, хиби думки як апеляцію до нереалізованих “можливих світів” [3, 375]. Неоднозначність пізнання світу та суб’єктив-

ність його сприйняття засвідчують, що “категорія істинності-хибності розглядається не як бінарна опозиція, а як шкала імовірних оцінок” [1, 430]. У просторі мови виділяють категорії з різною мірою відхилення від істини: уява, мрія, фантазія, удавання, неправда, нещирість. Серед різноманіття форм осмисленого небуття постають такі, як сновидіння, маячня, архетип, мистецтво [5]. На ґрунті праць Н.Д. Арутюнової лінгвістичні знання поповнилися поняттям модальності видимості/позірності (к-модальності), яка “маркує те, що не видно, а уздрілося, не чути, а почулося. Для неї характерний ситуативний антураж сутінків і туману, снів і сновидінь”. К-модальність характеризується: 1) подвійним буттям, поєднує реальне і видиме; 2) наявністю спостерігача чи само-спостереженням; 3) сприйняттям ситуації через відчуття, образи, враження, спомини. Однак питання про істинність речення залишається відкритим, оскільки образ присутній лише в суб’єктивному сприйнятті реципієнта [1, 833–834], що уподібнює її з категорією ірреальності. Однак показниками ірреальності виступають предикативні модифікатори, сфера впливу яких – неактуалізована пропозиція, на відміну від пропозиційних модифікаторів, що впливають на пропозицію. Саме ця особливість закладена в основу розмежування ірреальності та епістемічної модальності як пропозиційного модифікатора [22, 188]. Послугуючись термінологічним апаратом Н.Д. Арутюнової для розмежування ірреальності та к-модальності, звернімося до модальних операторів (вставні слова, дієслова пропозитивного відношення), які маркують невпевненість в істинності висловлення, і семантичних операторів, які, коректуючи семантику предиката, забезпечують максимальну точність закладених у ньому номінацій [1, 833–834].

У реченні *Вона [Ольвія] засміялася, аби не показувати своє розгублення* (В. Чемерис) пропозиція *вона розгуб-*

лена відображає фрагмент моделі світу таким, яким він є (актуалізована пропозиція), а інша пропозиція *вона сміялася* – яким він видається спостерігачу (актуалізована пропозиція). Тобто для спостерігача сміх реальне, видиме, а розгублення – невидиме, ірреальне. Суб’єктом дії [Ольвією] розгубленість сприймається як реальне, а сміх постає афектом невпевненості в собі (виразник ірреальності бажаної ситуації). Тільки з контексту читач дізнається про істинний стан справ, прихований за семантичним оператором *аби не показувати*. Автор висловлення *Думати було важко, але він надсилу подумав, що це його душить смерть. Подумав і навіть побачив, як вона шкирить до нього свої зуби, відчув дотик її кістлявих рук...* (В. Чемерис) через чуттєве самоспостереження суб’єкта (модальні оператори *думати було важко, надсилу подумав, подумав, навіть побачив, відчув*) передає ситуацію, яка самим суб’єктом сприймається як реальна, а для автора – як вигадка, творіння його фантазії.

Досліджуючи категорію ірреальності, Т.М. Нікульшина ґрунтовно класифікує носіїв семантики ірреальності, пропонує їхню типологічну та тематичну класифікацію, аналізує засоби відображення ірреальності на матеріалі сучасних англійської та української мов [10], однак, визнаючи дієслово універсальною одиницею вербалізації ірреальності, вважає його предметом надмірної уваги мовознавців [9], а для підтвердження наводить опосередковані наукові розміркування, у яких ірреальність розглядається як граматична категорія, причому особлива увага приділяється модальному аспекту, ірреальність вивчається на синтаксичному рівні. Аналізуючи номінативні одиниці істот та неістот як носіїв семантики ірреальності, Т.М. Нікульшина до сфери ірреального зараховує тільки номінації, що умовно не мають денотата, оскільки мають значення-смысл. Не маючи реальних референцій, ірреальний світ

складається з об'єктів, які відрізняються від природних саме своїм номінальним характером [11], тобто категорія ірреальності в працях дослідниці представлена через номінативно-нереференційні одиниці.

Розглядаючи ознаки реальності та ірреальності як несумісні альтернативи в межах однієї пропозиції, В.Б. Касевич визначив два різновиди ірреальності – “позитивну” і “негативну”. У випадку “позитивної” ірреальності “акцент робиться на потенційності ситуації, яка сприймається як можлива, бажана і т. п.”, тоді як “негативна” ірреальність “зазвичай передбачає заперечення” як позначення того, що не здійснилося і вже не може здійснитись [6, 67]. Речення *Молюся нашій пресвятій Покрові, благослови і пера, і шаблі! Бо лиш народи, явлені у Слові, достойно жити можуть на землі* (Л. Костенко); – *Зараз ти ростеш, все в тобі грає, але в твоєму підлітковому віці людина вже повинна і замислюватись над собою, над своїми вчинками* (О. Гончар) засвідчують, що до значень потенційності ситуації можна додати значення повинності (необхідності), оскільки в моделі висловлень X може P і X повинен P однаково відзначається, що P – неактуалізована пропозиція. При цьому актуалізація обох пропозицій може відбутися або й не відбутися, а те, що має статися, станеться обов'язково. Таким чином, “різниця між можливістю і необхідністю пов'язана з тим чи іншим ступенем детермінованості ситуації” [2, 124]. Особливе положення займає значення бажання, у якому ірреальність переплітається з оцінкою: якщо X хоче P , то це означає, що, по-перше, P не належить реальному світу (людина, як відомо, може хотіти тільки того, чого не існує на момент бажання), а, по-друге, що X позитивно оцінює P (людина хоче того, що вважає добрим), як-от: *Якби Ти встав, прийшов у Київ, – О скільки Ти про нього мріяв В степу, над Каспієм широким!* (Д. Павличко).

Щодо бажання, то його об'єктом можуть бути і досяжний (контрольований), і недосяжний (неконтрольований) стан справ, що підтверджує його нейтральність щодо протиставлення можливості/неможливості. Разом з тим “бажання, це одночасно батіг і пряник, який підштовхує уперед людину і людство, робить витонченим їх розум, напружує їх волю – і те, що було неkontrolьованим, стає kontrolьованим, а те, що було неможливим – можливим” [17, 298]. Висловлення *О, хтів би я всі мови знать, Усі країни облітатъ* (М. Рильський) підтверджує гіпотезу, що бажання все ж таки тяжіє до “позитивної” ірреальності. Однак речення *Якби Шевченко подивився, як ремонтують «хату чумака», то він би назад у могилу ліг* (Газ. “Дзвін”, 25.10.2013); – *А що, вашого наймита ще нема? – спитала вона Чабана. – Чому ж досі не йде він? Адже ж ви погодилися із ним, казали учора ввечері: він буде. Чому ж не прийшов?* (Марко Вовчок) характеризується неможливістю актуалізації стану справ, неможливістю реалізації бажання автора, тому такого типу висловлення передають негативну ірреальність.

Таким чином, значення бажаності, можливості, необхідності й неможливості можуть розглядатись як різні конкретні види ірреальності, де перші три із цих значень можна зарахувати до “позитивної” ірреальності, а значення неможливості – до “негативної” ірреальності. Прислів'я *Якби молодість знала, а старість могла, краща б доля була* засвідчує, що всі три пропозиції (молодість знала, старість могла, доля була краща) не актуалізовані, хоча пояснюють ірреальність бажання народу – кращої долі.

Отже, через ігнорування складності поняття ірреальності гіпотези, накази, визнання, бажання та ін. як логічно ірреальні ситуативні типи, які характеризуються семантичними операторами ірреальності, детально не розглядаються,

що відкриває можливості подальших наукових досліджень.

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – 2-е изд., испр. и дополн. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
2. Беляева Е. И. Соотношение значений возможности и необходимости в семантической сфере потенциальности / Е. И. Беляева, С. Н. Цейтлин // Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность. – Л. : Наука, 1990. – С. 123–126.
3. Демьянков В. З. Прагматические основы интерпретации высказывания / В. З. Демьянков // Известия АН СССР. Серия “Литература и язык”. – 1981. – Т. 40, № 4. – С. 368–377.
4. Энциклопедия эпистемологии и философии науки [Электронный ресурс] / И. Т. Касавин. – М. : Канон, Реабилитация, 2009. – Режим доступа : http://epistemology_of_science.academic.ru/682/%D1%80%D0%B5%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C.
5. Каган М. С. Философская теория ценности [Электронный ресурс] / М. С. Каган. – СПб. : Петрополис. – С. 205. Электронный ресурс. – Режим доступа : http://aesthetics.philosophy.spbu.ru/upload/userfiles/files/kagan_filos_teor_cen.pdf.
6. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 309 с.
7. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу : [монографія] / Віталій Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
8. Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Директмедиа Паблишинг, 2008. – 598 с.
9. Нікульшина Т. М. Дослідження ірреального в мовознавстві : сучасні тенденції / Т. М. Нікульшина // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – Т. 24, № 2, ч. 2. – С. 447–451.
10. Нікульшина Т. М. Ірреальний світ англійською та українською мовами : [монографія] / Т. М. Нікульшина. – Донецьк : Східний вид. дім, 2010. – 186 с.
11. Нікульшина Т. М. Ірреальний світ: філософський та лінгвістичний аспекти (на матеріалі англійської та української мов) / Т. М. Нікульшина // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 13 (200). – Ч. 2. – С. 167–173.
12. Рассел Б. Введение в математическую философию : избранные работы / Б. Рассел. – Новосибирск : Сиб. унив. изд-во, 2007. – 264 с.
13. Сёрл Дж. Р. Референция как речевой акт / Дж. Р. Сёрл // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1982. – № 13. – С. 179–202.
14. Словник іншомовних слів [Електронний ресурс] / за ред. О. С. Мельничука. – 2-ге вид., випр. і доповн. – К. : Голов. ред “Українська радянська енциклопедія” (УРЕ), 1985. – 966 с. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/42/53408/289056.html>.
15. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1977. – Т. 8. – С. 928.
16. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4. – С. 765.
17. Шатуновский И. Семантика предложения и неререферентные слова / И. Шатуновский. – М. : Языки русской культуры, 1996. – 395 с.
18. Bybee J. Irrealis as grammatical category / J. Bybee // Anthropological linguistics 40. – 1998. – P. 257–271.
19. Elliott J. R. Realis and irrealis: Forms and concepts of grammaticalisation of reality / J. R. Elliott // Linguistic Typology 4. – 2000. – P. 55–90.
20. Narrog H. On defining modality again / H. Narrog // Language Sciences 27 (2). – P. 165–192.
21. Palmer F. R. Mood and Modality / F. R. Palmer. – 2nd edition. – Cambridge University Press, 2001. – I–XXII + 236 p.
22. Pietrandrea P. The conceptual structure of irrealis: A focus on non-exclusion-of-factuality as a conceptual and a linguistic category / P. Pietrandrea // Language Sciences 34. – 2012. – P. 184–199.
23. Ugnius Mikucionis. Modality and the Norwegian modal verbs / Mikucionis Ugnius // Doctoral dissertation. Humanities, Philology (04 H). – Vilnius, 2012. – P. 232.
24. Rescher N. Imagining Reality: a study of unreal possibilities / N. Rescher // Open Court Publishing, 2003. – Vol. 331. – 298 p.